

ارتباطات کلامی و غیر کلامی در خانواده از منظر قرآن کریم و روایات

صدیقه کرمی*

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه ایلام، ایران

سید محمدرضا حسینی نیا**

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه ایلام، ایران

(تاریخ دریافت: 1398/05/31؛ تاریخ پذیرش: 1398/10/17)

چکیده

ارتباطات بخش عمده‌ای از زندگی اجتماعی و تعاملات خانوادگی هر فرد را تشکیل می‌دهد. به دلیل نقش زیربنایی خانواده، آشنایی با مؤلفه‌های ارتباطات خانوادگی اهمیتی فراوان می‌یابد. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی ارتباطات انسانی در خانواده را از دیدگاه قرآن کریم و روایات ترسیم کرده است. ارتباطات در خانواده دامنه گسترده‌ای دارد و به دو صورت کلامی و غیرکلامی انجام می‌شود. ارتباطات کلامی سازنده از طریق گفتار کریمانه، اظهار محبت، موعظه و... نقش مهمی در تألیف قلوب بین افراد خانواده دارد. کانال‌های ارتباطات غیرکلامی هم بسیار گسترده است که ابعاد مختلف آن بیشتر در روایات تبیین شده است و شامل نگاه محبت‌آمیز، بوسیدن و نوازش فرزندان، تواضع و خضوع در مقابل والدین و... است. همچنین جامع‌ترین نوع ارتباط سازنده در خانواده، «احسان» نام دارد و درحقیقت، منطبق اسلام بر این است که از همه ظرفیت‌ها برای برخورداری شدن خانواده از ارتباطات انسانی مؤثر استفاده شود.

واژگان کلیدی: ارتباطات، خانواده، ارتباط کلامی، ارتباط غیرکلامی، قرآن و روایات

---

* E-mail: sedighehkarami@gmail.com

** E-mail: mohhos313@yahoo.com (نویسنده مسئول)

1. بیان مسئله

خانواده یا «فامیل»¹ یکی از اساسی‌ترین بنیان‌های جامعه بشری است. این واحد اجتماعی معمولاً از پدر، مادر و فرزندان تشکیل شده است (مصاحب، 1381 ش.، ج 1: 881). خانواده همیشه وجود داشته است و بشر هرگز گله‌وار زندگی نکرده است (اعزازی، 1385 ش.، ج 15) مطالعه کارکردهای خانواده از دیرباز مورد توجه صاحب‌نظران رشته‌های مختلف مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و روان‌درمانگری قرار گرفته تا جایی که یکی از بخش‌های مهم روان‌شناسی، «خانواده‌درمانی» است که به معضلات خانواده، ناتوانی در انجام وظایف و شیوه درمان آن‌ها می‌پردازد. حتی امروزه، «مطالعات خانواده» در بسیاری از کشورها از جمله ایران و انگلستان به‌عنوان یک رشته دانشگاهی به‌شمار می‌آید.

علت اهمیت خانواده این است که جامعه بزرگ انسانی از واحدهای کوچک‌تری به نام «خانواده» تشکیل می‌شود، همان‌گونه که یک ساختمان بزرگ از غرفه‌ها و سپس از سنگ‌ها و آجرها تشکیل می‌گردد. بدیهی است هر قدر این واحدهای کوچک از انسجام بیشتری برخوردار باشد، استحکام اساس جامعه بیشتر خواهد بود (گوهری، 1373 ش.، ج 301). به بیان دیگر، نظام خانواده زیربنای جامعه است (جوادی آملی، 1378 ش.، ج 17: 427) و با منهدم شدن خانواده ستون‌های اجتماع ویران می‌شود (زحیلی، 1411 ق.، ج 15: 69).

خانواده دارای ابعاد گوناگونی است که یکی از اساسی‌ترین آنها «ارتباطات»² کلامی و غیر کلامی بین افراد است. به نظر می‌رسد ماهیت گروهی بودن خانواده و برخورداری افراد از نقش‌های گوناگون، مانند همسر، پدر، مادر و فرزند، بستری را برای به‌وجود آمدن ارتباط فراهم آورده است. اهمیت این بُعد تا آن جاست که برخی از صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که در طول تاریخ، خطراتی برای خانواده پیش آمده و آن را تا مرز فروپاشی پیش‌برده است، اما چون روابط انسانی آن مهم‌ترین نیازهای حیاتی انسان را برآورده می‌سازد، لذا این امر عاملی برای ادامه حیات آن شده است (دهخدا، 1377 ش.، ج 6: 9438). درحقیقت، به‌وسیله

1. famil

2. اغلب در زبان فارسی دو واژه «رابطه» و «ارتباط» به یک معنی گرفته می‌شود، اما در تفاوت این دو باید گفت واژه رابطه (Relation) به معنی هرنوع تماس، پیوند و نسبت بین دو پدیده اعم از انسانی یا غیر انسانی و حتی روابط بین اعداد در ریاضی است، اما از میان این روابط، آن‌هایی که «معنی» در آن‌ها به اشتراک گذاشته می‌شود، ارتباط (Communication) می‌نامند. درحقیقت، رابطه زمانی به ارتباط تبدیل می‌شود که پدیده‌ها، که عمدتاً انسانی است، یکدیگر را بفهمند و منظور همدیگر را درک کنند (مهدی محسنیان‌راد، مکتوب، تارنمای شخصی {تاریخ دسترسی: 1398/4/21} آدرس تارنما: chafcity.blogfa.com/post/50).

برقراری ارتباط، انسان‌ها احساسات و احوال درونی خود را از طریق به‌کارگیری واژگان یا رفتارهای غیرکلامی اظهار و از این طریق، نیازهای خود را برطرف می‌کنند.

بر همین اساس، جامعه‌شناسان یکی از کارکردهای خانواده را «عطوفت و همراهی» می‌دانند. البته ارضای عاطفی در محیط‌های دیگری مانند محیط‌های شغلی یا آموزشی نیز کم‌وبیش یافت می‌شود، اما بیشتر افراد رضایت‌بخش‌ترین روابط شخصی خود را با همسران، والدین یا دیگر بستگان می‌یابند. حتی بسیاری از کسانی که به دلیل نیافتن امنیت و خشنودی لازم به طلاق روی می‌آورند، بار دیگر زندگی جدیدی برای دستیابی به آن هدف تشکیل می‌دهند (almquist, 1978: 347). درحقیقت، خانواده، پناهگاه و کانون ویژه‌ای برای نیازهای عاطفی است (سگالن، 1370ش: 12) و وابستگی متقابل عاطفی، یکی از مبانی دوام خانواده است (همان: 101) و مانع از هم‌گسیختگی جامعه می‌شود (طباطبایی، 1374ش: ج 13: 109) بنابراین ارتباط انسانی مناسب در خانواده از سه جهت اهمیت می‌یابد: ارضای نیازهای عاطفی که موجب دوام خانواده و به‌دنبال آن، پیوستگی اجتماع می‌شود.

قرآن کریم در چشم‌اندازی که برای یک خانوادهٔ متعالی و برخوردار از ارتباطات انسانی سازنده ترسیم کرده می‌فرماید: **(وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا، وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)** (روم/21). درحقیقت، آن‌چه بنیان خانواده را محکم نگه می‌دارد، دو اصل «مودت» و «رحمت» است (جوادی آملی، 1378ش: ج 18: 184) «مودت» غالباً جنبهٔ متقابل دارد، اما «رحمت» یک‌جانبه و ایثارگرانه است. «مودت و رحمت» ملاط ساختمانی جامعهٔ انسانی است (مکارم شیرازی، 1371ش: ج 16: 393) و اگر این رحمت نبود، نسل بشر به‌کلی قطع می‌شد (طباطبایی، 1374ش: ج 16: 250) درحقیقت، یک ارتباط انسانی مناسب بین همسران، دارای دو ویژگی «رحمت» و «مودت» است.

از آثار چنین ارتباطی لباس بودن همسران برای یکدیگر است **(هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ)** (بقره/187) «لباس» در فرهنگ قرآن به همان معنای مصطلح، که یک پوشش است، اطلاق شده است (ملکوتی‌خواه، 1395ش: 29) لباس عیوب انسان را می‌پوشاند و همسران نیز باید عیوب هم را بپوشانند و آبروی اجتماعی یکدیگر را حفظ کنند (جوادی آملی، 1378ش: ج 9: 460). هنگامی که همسران عیوب یکدیگر را بپوشانند، ارتباط انسانی بین آن‌ها تقویت می‌شود.

در قرآن کریم آیات مربوط به خانواده دامنۀ وسیعی دارد و به مسائل مختلفی از جمله قوانین ازدواج، طلاق، ارث و... پرداخته شده است (بقره/180، 228، 229، 231؛ نساء/19 و 25؛ طلاق/2 و 6). و روایات بسیاری نیز از ائمهٔ اطهار^(ع) با موضوع خانواده در کتب روایی

مشاهده می‌شود، اما سؤال اصلی این پژوهش این است که مؤلفه‌های ارتباطات کلامی و غیر کلامی افراد در خانواده از دیدگاه قرآن کریم و روایات کدام‌اند. شایان ذکر است که ارتباط انسانی در خانواده سه بخش دارد که شامل ارتباط بین همسران، ارتباط بین والدین با فرزندان، و فرزندان با والدین است که در این پژوهش هر سه نوع ارتباط مدنظر قرار گرفته است. در بیان اهمیت این پژوهش می‌توان گفت به دلیل نقش زیربنایی خانواده، آشنایی با مدل ارتباط اسلامی در تعاملات خانوادگی نوپدیدبخش یک جامعه بهره‌مند از مواهب کنش‌های ارتباطی سازنده و مصون از آسیب‌های ارتباطات ناسالم است.

2. پیشینه تحقیق

برخی از پژوهش‌ها موضوع ارتباط در خانواده را مورد کنکاش قرار داده‌اند از جمله محققان و همکاران (1396) در مقاله «نقش ارتباط‌های غیر کلامی در تقویت بنیان خانواده از منظر اهل بیت^(ع)» بر این عقیده‌اند که پیام‌های گوناگونی که به واسطه ارتباط‌های غیر کلامی بین اعضای خانواده مبادله می‌شود نقش بسیار مؤثری در تحکیم روابط خانوادگی دارد و محبت میان اعضای خانواده را افزایش می‌دهد (محققان و همکاران، 1396 ش: 106).

حسین‌زاده (1388) در مقاله «راه کارهای ارتباط مؤثر در میان اعضای خانواده» شرایط ارتباط مؤثر و مفید از جمله گشاده‌رویی، تماس چشمی مناسب و... و موانع ارتباط مؤثر در خانواده از جمله دستور دادن، تهدید و توبیخ و... را بررسی کرده است (حسین‌زاده، 1388 ش: 99).

فرهادیان (1375) در مقاله «مروری بر اهمیت ارتباط در محیط خانواده» بر این عقیده است که بهترین معیاری که بر اساس آن کیفیت پرورش اخلاقی کودکان مورد ارزیابی و دقت قرار می‌گیرد، شبکه ارتباطی اعضای خانواده با یکدیگر است. به همین اعتبار امروزه، خانواده را به‌عنوان یک سیستم ارتباطی تعریف می‌کنند (فرهادیان، 1375 ش: 38).

آقایی (1382) در مقاله «مشکلات ارتباطی خانواده و تأثیر آن بر بهداشت روان» بر این عقیده است که بسیاری از اختلالات رفتاری و روانی، ناشی از نوع ارتباطات غلط کلامی و غیر کلامی در درون نظام خانواده است (آقایی، 1382 ش: 95).

3. ارتباطات کلامی و غیرکلامی در خانواده

ارتباطات انسانی در خانواده بر دو نوع ارتباطات کلامی و غیرکلامی است.

3-1 ارتباطات کلامی

زبان مهم‌ترین عامل ارتباطی انسان و کلام ساده‌ترین و کاربردی‌ترین وسیله تبادل و تفاهم انسان‌ها به‌شمار می‌رود. کلمه و کلام، بار ارزشی و مفهومی ویژه را در ذهن و روان شنونده ایجاد می‌کند (رهنمایی، 1385 ش: 96). مهارت‌های چهارگانه گفتن، شنیدن، خواندن و نوشتن برآمده از ارتباطات کلامی است. در این نوع ارتباط خود کلام مورد توجه است و لحن کلام، تندی و نازکی صدا در ارتباطات غیر کلامی مورد توجه قرار می‌گیرد. سخن و کلام برای فرستنده پیام در گفتار و نوشتار و برای گیرنده پیام در شنیدن و خواندن منعکس می‌شود. محققان معتقدند که انسان‌ها در ابتدا برای برقراری ارتباط به طرز حرکت اندام بدن اتکا می‌کردند و بعد رمزی را قرارداد کردند که به وسیله آن می‌توانستند ارتباط گفتاری نیز برقرار کنند (برکو و همکاران، 1386 ش: 101).

همچنین قرآن کریم توانایی برقراری ارتباط کلامی را یکی از موهبت‌های الهی می‌داند و در آیه (عَلَّمَهُ الْبَيَانَ) (الرحمن/4) به آن اشاره کرده است. بیان، کلامی است که از آن چه در ضمیر انسان است پرده برمی‌دارد (طباطبایی، 1374 ش: ج 19: 157) و علاوه بر نطق و سخن، کتابت و خط و انواع استدلالات عقلی و منطقی را هم دربرمی‌گیرد. هر چند شاخص این مجموعه همان سخن گفتن است (مکارم شیرازی، 1371 ش: ج 23: 99) البته برخی از مفسران بیان را دو نوع می‌دانند؛ نوعی که همراه با نطق است و مقاصد درونی انسان را بیان می‌کند. و دیگری که بیان بدون نطق است و شامل ایما و اشاره کردن با چشم است (ابن عاشور، 1420 ق: ج 27: 219).

امام علی^(ع) کلام و گفتار را به‌تنهایی نماینده شخصیت انسان می‌داند و در بیان اهمیت آن می‌فرماید: «المرء مخبوء تحت لسانه» (حکمت/140) در قرآن کریم و روایات، ارتباطات کلامی دامنه گسترده‌ای دارد که از نمونه‌های آن می‌توان دیالوگ‌های موجود در قرآن را نام برد. علاوه بر این، وجود افعال پرتکرار «قال» و «استمع» و مشتقات آن شاهدی دیگر بر این ادعاست.

ارتباطات کلامی نقش مهمی در پیشرفت جوامع و افراد دارد. به‌عنوان نمونه، امر پیامبری و رسالت مصداقی از یک «ارتباط» است و «پیامبران» مأمور انتقال «پیام»³ از فرستنده به گیرنده هستند و توانایی برقراری ارتباط سازنده و رساندن پیام، از دغدغه‌های اساسی آنان است. اهمیت این مطلب تا آن جاست که حضرت موسی^(ع) در آغاز رسالت خویش از خداوند درخواست برقراری یک ارتباط کلامی (از نوع گفتار) به بهترین شکل ممکن را دارد و

3. نام قرآنی پیام، «بلاغ» است ﴿وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ (عنکبوت/18).

می‌فرماید: ﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي﴾ (27) ﴿يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾ (طه/ 28) منظور از گشوده شدن گره زبان، گره‌های سخن است که مانع درک و فهم شنونده می‌شود (مکارم شیرازی، 1371ش: ج 13: 188).

مهم‌ترین مؤلفه‌های ارتباطات کلامی در خانواده عبارت‌اند از:

3-1-1. سلام کردن

«سلام» آغازی مبارک در هر ارتباط است و پیامبر اکرم (ص) همواره با پیشی گرفتن در سلام کردن آغازکننده ارتباط اجتماعی بودند. قرآن کریم با تأکید بر سلام کردن هنگام وارد شدن به خانه می‌فرماید: ﴿فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (نور/ 61) درحقیقت، سلام و تحیت طلب سلامت و زندگی برای یک مسلمان است (زمخشری، 1407ق، ج 3: 258) و کسی که بر دیگری سلام می‌کند، درحقیقت بر خودش سلام کرده است و تحیتی که بر او القا می‌کند، تحیتی از نزد خداوند است و موجب ارتباط بین قلوب می‌شود (قطب، 1425ق، ج 4: 2534).

پیامبر اکرم (ص) در بیان اهمیت سلام حتی در برخورد با کودکان می‌فرماید: «خَمْسٌ لَنَا أَدْعُهُنَّ حَتَّىٰ الْمَمَاتِ ... وَالتَّسْلِيمِ عَلَى الصَّبِيَّانِ لِتَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي» پنج خصلت را تا هنگام مرگ ترک نخواهم کرد ... و از جمله آن‌ها سلام کردن بر کودکان است تا پس از من روشی همگانی باشد (شیخ صدوق، 1362ش، ج 1: 301) اهمیت سلام از آن جهت است که چه بسیار از دوستی‌هایی که فقط به واسطه یک «سلام» به وجود آمده و چه بسیار کینه‌ها و عداوت‌ها که با یک «سلام» زایل شده است و در هردو حالت، موجبات تألیف قلوب و تقویت ارتباطات را فراهم آورده است.

3-1-2. گفتار کریمانه

از دیدگاه قرآن کریم یکی از شاخصه‌های ارتباطات کلامی در مراودات اجتماعی «گفتار نیکو» است ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ (بقره/ 83) البته قرآن کریم علاوه بر این دستور عمومی، در بیان نحوه ارتباط کلامی فرزندان با والدین بر نوعی دیگر از سخن گفتن تأکید می‌کند و می‌فرماید: ﴿وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ (اسرا/ 23) «قول کریم قول آسان و نرم است» (ابن‌منظور، 1414ق، ج 12: 510) ﴿حَسَنًا جَمِيلًا﴾ (تعلبی، 1422ق، ج 6: 93) ﴿أَيُّ شَرِيفًا﴾ (طوسی، بی‌تا، ج 6: 467) گفتار کریمانه سخن ملایم و خوشایند است در مقابل

«نهر» و «زجر» که فریاد کشیدن و از خود راندن است (قرشی بنایی، 1375 ش، ج 6: 59). درحقیقت، گفتار پسندیده و گرامی، دلیل گرامی بودن کسی است که انسان با او سخن می‌گوید (طبرسی، بی تا، ج 14: 120).
در روایات نیز مصادیقی از ارتباط گفتاری سازنده در قرآن کریم بیان شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «قَوْلَ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ اِنِّى اَحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا اَبَدًا» (کلینی، 1407 ق، ج 5: 569) «این گفتار مرد به همسرش که «من تو را دوست دارم» هرگز از قلب زن بیرون نمی‌رود.»

3-1-3 شکرگزاری

شکرگزاری از دیگران، به خاطر لطف و محبتی که نسبت به انسان روا داشته‌اند، یکی از شاخصه‌های آداب اجتماعی در ارتباطات انسانی است. امام رضا^(ع) می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» (شیخ صدوق، 1378 ش، ج 2: 24) «کسی که نعمت‌دهنده از مخلوقات را شکرگزار نباشد، شکرگزار خداوند نیز نخواهد بود.»
یکی از جلوه‌های ارتباطات کلامی فرزندان با والدین، «تشکر» از آنان است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَ وَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ وَ فِصَالُهُ فِيْ عَامَيْنِ اَنْ اَشْكُرْ لِيْ وَ لِرٰوٰدِيْكَ» (لقمان/14) شکر به‌یاد آوردن و تصوّر نعمت و اظهار آن (راغب اصفهانی، 1412 ق، ج 2: 343) و شناختن احسان است (فراهیدی، 1409 ق، ج 5: 292) یادآوری لطف و محبت والدین و تشکر از آنان، بستری برای ایجاد و تقویت ارتباطات انسانی در خانواده است.

3-1-4 موعظه

«موعظه» یکی از نام‌های قرآن است (قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ) (یونس/57) پیامبر اکرم (ص) گاهی به جبرئیل می‌فرمود: «يَا جَبْرَائِيلُ عِظْنِي» ای جبرئیل مرا موعظه کن (شیخ صدوق، 1413 ق، ج 1: 471) حضرت علی^(ع) نیز گاهی به بعضی از یارانش می‌فرمود: «مرا موعظه کن؛ زیرا در شنیدن اثری است که در دانستن نیست.»
یکی از جلوه‌های ارتباط انسانی والدین با فرزندان «موعظه دادن» به آنان است. قرآن کریم از قول لقمان حکیم می‌فرماید: «وَ اِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِهٖ وَ هُوَ يَعِظُهٗ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيْمٌ» (لقمان/13) «وعظ»، تذکر و یادآوری سخنی است که با خیر و خوبی همراه باشد و قلب و دل را لطیف و روشن سازد (فراهیدی، 1409 ق، ج 2: 228) و موعظه به‌معنای پند و اندرز نیکو است (راغب اصفهانی، 1412 ق، ج 4: 469).

موعظه یک کنش و ارتباط گفتاری است و به نظر می‌رسد تعبیر لطیف «یا بُنَّی» در این آیه نشانگر این است که موعظه در شرایطی تأثیرگذار است که ارتباط انسانی حسنه‌ای بین پدر و فرزند برقرار باشد. نکته دیگر این که لقمان حکیم در قالب 7 آیه مباحث اعتقادی، تربیتی و اجتماعی مهمی را در قالب «موعظه» خطاب به پسرش بیان می‌کند و این نشانگر اهمیت ارتباط کلامی در مباحث تربیتی و اخلاقی فرزندان است.

3-1-5. دعا

«دعا» ارتباط انسان با خداوند است و قرآن کریم در بیان اهمیت آن می‌فرماید: **(قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ)** (فرقان/77) دعا کردن در حق دیگران به دو صورت انجام می‌شود؛ ممکن است در خلوت، یا در حضور فرد انجام شود. دعا هنگامی یکی از مؤلفه‌های ارتباطات کلامی سازنده در خانواده است که در خلوت و در حضور آن فرد باشد.

دعا کنشی گفتاری است و در فرهنگ قرآن، دعا برای والدین و فرزندان یک رابطه دوسویه است. به بیان دیگر، هم دعای فرزندان در حق والدین و هم نمونه‌هایی از دعای والدین برای فرزندان مشاهده می‌گردد. قرآن کریم در بیان نحوه دعا کردن برای والدین می‌فرماید: **(وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا)** (اسرا/24) در این آیه بر «ربوبیت» ظاهری والدین تأکید شده است؛ زیرا پدر و مادر وسیله طبیعی برای به‌وجود آمدن و رشد و تربیت فرزند است و درحقیقت، آنان ربّ ظاهری فرزند هستند و اگر از نظر تربیت روحی و معنوی نیز فعالیت و صرف نیرو کنند، از دو جهت ظاهری و معنوی حق پیدا می‌کنند. پس پدر و مادر در طریق «خالقیت» و «ربوبیت» الهی قرار گرفتند و مظهر این دو صفت پروردگار متعال نسبت به اولاد هستند (امام جعفر صادق^(ع)، 1360ش: 312) از دیگر نمونه‌های دعای فرزندان برای والدین هم می‌توان دعای حضرت ابراهیم^(ع) در آیه **(رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ)** (ابراهیم/41)، حضرت نوح در آیه **(رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ)** (نوح/28) و امام سجاده^(ع) در دعای 24 صحیفه سجاده را نام برد.

در برخی از آیات هم دعای والدین برای فرزندان مشاهده می‌شود. نکته قابل توجه در این آیات این است که به جای واژه «اولاد» از واژه «ذریه» استفاده شده است: **(وَاصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي)** (احقاف/15)، **(رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ)** (ابراهیم/40) «ذریه» به معنی نسل است (قرشی بنایی، 1412ش، ج 3: 4) این ادعیه نشانگر این است که علاوه بر فرزندان، دعا برای داشتن یک نسل شایسته، اهمیت بسزایی دارد.

3-1-6. افّ گفتن و رنجاندن

«والدین» در فرهنگ اسلام جایگاه ویژه‌ای دارند. قرآن کریم در بیان آسیب‌های ارتباط کلامی فرزندان با والدین می‌فرماید: **﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٌّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا﴾** (اسرا/23) شخص خشمگین، زیاد «افّ» می‌گوید و این کلمه بر خشم و تنفر گوینده دلالت می‌کند. «وَلَا تَنْهَرُهُمَا» هم به این معناست که آن‌ها را با درشتی و فریاد مرنجان. برخی هم بر اساس آیه **﴿وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ﴾** (الضحی/10) بر این عقیده‌اند که **﴿وَلَا تَنْهَرُهُمَا﴾** به این معناست که هرچه از تو خواستند، به آن‌ها بده و خودداری نکن (طبرسی، بی‌تا، ج 14: 120) و در سخن گفتن اغلاظ نداشته باش (سمرقندی، 1416ق، ج 2: 307؛ طوسی، بی‌تا، ج 6: 467).

«افّ گفتن» و «رنجاندن» مصادیقی از گفتار ناشایست است که ارتباط کلامی فرزندان با والدین را دچار آسیب جدی خواهد کرد. در برخی مواقع، موجب قطع ارتباط انسانی و کدورت خاطر والدین می‌شود که در برخی مواقع، «عاقّ والدین» را به دنبال خواهد داشت.

3-1-7. ظهار

یکی از آسیب‌های ارتباط کلامی همسران، «ظهار» است. در زمان جاهلیت هنگامی که اعراب از همسر خود ناراحت می‌شدند و می‌خواستند او را مورد غضب شدید قرار دهند، «ظهار» می‌کردند؛ یعنی به او می‌گفتند: «انت علیّ کظهر امّی» (تو نسبت به من همچون مادر من هستی) و این از نظر آنان نوعی از طلاق بود. البته طلاقی که نه قابل بازگشت بود و نه زن آزاد می‌شد که بتواند همسری برای خود برگزیند و این بدترین حالتی بود که برای یک زن شوهردار ممکن بود رخ دهد (مکارم شیرازی، 1371ش، ج 23: 407). در حقیقت، در ظهار به همسر نسبت «مادرخواندگی» داده می‌شد (بهشتی، 1377ش: 347) و به این ترتیب، زن را در یک حالت بلا تکلیفی مطلق قرار می‌داد. اعراب این کار را برای تنبیه زن انجام می‌دادند و زن حرام ابدی می‌شد، اما اسلام از آن نهی کرد و حرمت ابدی آن را از بین برد (قرشی بنایی، 1375ش، ج 11: 55). قرآن کریم می‌فرماید: **﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ﴾** (مجادله/2).

شایان ذکر است ظهار از آن جهت آسیبی برای ارتباطات همسران است که از دیدگاه صاحب‌نظران، عدم ارضای جنسی موجب آسیب‌های فراوان فردی و اجتماعی می‌شود و یکی از عوامل اختلاف بین زن و شوهر است که به تدریج، موجب بروز رفتارهای پرخاش‌گرانه و در نهایت، افسردگی می‌شود (سالاری‌فر، 1390ش: 136) به بیان دیگر، ظهار «اختلال در روابط زناشویی» است که آسیب در ارتباطات انسانی همسران را به همراه داشت. البته از این

نظر که زنان را در یک حالت تعلیق قرار می‌داد فشار روحی مضاعفی را برای آنان به‌دنبال داشت.

3-2. ارتباطات غیرکلامی

گستره ارتباطات بیش از تبادل کلام است. ارتباط می‌تواند بدون هیچ کلامی نیز صورت گیرد، مانند ارتباط دو یا چند نفر با هم که با دقت در این نوع تعامل ملاحظه می‌شود که ارتباط غیرکلامی بین آنان در تمام مدت در حال انجام است؛ درحالی‌که ارتباط کلامی فقط گاهی صورت می‌گیرد (محسنیان‌راد، 1369ش: 246). ارتباط غیرکلامی عبارت است از پیام‌های آوایی و غیرآوایی که با وسایلی غیر از وسایل زبانی و زبان‌شناسی ارسال و تشریح شده‌اند (فرهنگی، 1375ش: 22) در ارتباط غیرکلامی مفاهیم و معانی از طریق حرکات بدن، مانند حالات چهره، نگاه کردن، خنده، گریه و... بین افراد رد و بدل می‌شود (هارجی و دیگران، 1377ش: 95) البته، رفتار غیرکلامی در ارتباط با کودکان نیرومندتر و مؤثرتر از کلمات است؛ زیرا آنان هنوز پیچیدگی و رموز ارتباط کلامی را به‌خوبی نمی‌دانند (نوابی‌نژاد، 1380ش: 39). کانال‌های ارتباط غیرکلامی بسیار گسترده است و سهم مهمی در ارتباطات خانوادگی دارد. در بسیاری از موقعیت‌ها بدون این‌که کلامی رد و بدل شود، انبوهی از پیام‌ها منتقل می‌شود و به‌راحتی توسط افراد درک می‌شود. برخی از انواع ارتباطات غیرکلامی عبارت‌اند از: ابزار چهره‌ای، رفتارهای چشمی،⁴ حرکات و ژست‌ها،⁵ رفتارهای لمسی، رفتارهای آوایی، استفاده از بو، استفاده از زمان⁶ (محسنیان‌راد، 1391ش: 143). مهم‌ترین مؤلفه‌های ارتباطات غیرکلامی در خانواده عبارت‌اند از:

3-2-1. ابزار چهره‌ای

چهره مهم‌ترین کانال رفتار غیرکلامی است و صدها احساس مختلف از جمله شاد بودن، غافلگیر شدن، مصمم بودن، خشمگین شدن و... می‌تواند از طریق چهره منتقل شود. به‌بیان‌دیگر، چهره نسبت به دیگر کانال‌های غیرکلامی بیشترین اطلاعات را انتقال می‌دهد (محسنیان‌راد، 1391ش: 143-144). چهره با مخاطب سخن می‌گوید. حالات چهره فرد انعکاسی از اوضاع و احوال درونی اوست. واکنش افراد نسبت به رفتار دیگران در حالات چهره نمایان می‌شود؛ چهره شاد و خندان، چهره غمگین، چهره آراسته و پیراسته، چهره درهم و آشفته در شکل برقراری ارتباط مثبت یا منفی تأثیر دارد (رهنمایی، 1385ش: 596). در

4. Eyes behaviors

5. Movements & gestures

6. the use of space

بیان اهمیت چهره، در انتقال حالات درونی انسان، امام علی^(ع) می‌فرماید: «مَا أَضْمَرَ أَحَدٌ شَيْئاً إِلَّا ظَهَرَ فِي فَلَتَاتِ لِسَانِهِ وَ صَفَحَاتِ وَجْهِهِ» (هیچ کس چیزی را در دل پنهان نداشت؛ مگر این که در لغزش‌های زبان و رنگ‌به‌رنگ شدن صورتش ظاهر گردد (نهج‌البلاغه، 1379 ش: حکمت 26). به‌نظر می‌رسد چهره سهم بسیار مهمی در کمیت و کیفیت یک ارتباط انسانی دارد و به‌وسیله چهره، میزان و مسیر برقراری ارتباط انسانی تا حدود زیادی مشخص می‌شود. در برخی از آیات قرآن کریم نیز به اهمیت چهره در ارتباطات اجتماعی اشاره شده است. قرآن کریم مردم را از چهره درهم کشیدن «عَبَسَ وَ تَوَلَّى» (عبس/1) و بی‌اعتنایی به مردم نهی می‌کند «وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ» (لقمان/18) امام علی^(ع) هم در بیان اهمیت چهره در امر سیاستمداری امام علی^(ع) در نامه‌ای به «قثم‌بن عباس»، فرماندار مکه می‌نویسد «وَلَا يَكُنْ لَكَ إِلَى النَّاسِ سَفِيرٌ إِلَّا لِسَانُكَ، وَ لَا حَاجِبٌ إِلَّا وَجْهُكَ» (و نباید بین تو و مردم واسطه و سفیری جز زبان و حاجب و پرده‌ای جز چهره‌ات باشد). (نهج‌البلاغه، نامه 33).

قرآن کریم در بیان نقش چهره به‌عنوان ابزار ارتباط غیر کلامی در خانواده، به چهره‌های خشمگین اعراب در عصر جاهلیت در هنگام تولد دختران اشاره کرده و می‌فرماید: «وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٍ» (نحل/58) درحقیقت، قرآن کریم تمام خشم و ناراحتی اعراب را به‌وسیله یک کانال ارتباط غیر کلامی توصیف کرده است. امام جعفر صادق^(ع) هم در بیان اهمیت چهره در ارتباط با والدین می‌فرماید: «و لا تحول وجهک عنهما» (امام جعفر صادق^(ع)، 1400 ق: 71) مبدا صورت از آن‌ها (والدین) برگردانی.

3-2-2. رفتارهای چشم

چشم‌ها بخشی از چهره‌اند، اما محققان رفتار چشمی را جدا از حالت چهره بررسی می‌کنند؛ زیرا همان‌طور که رفتار چهره‌ای بیشتر از هر کانال غیر کلامی دیگری می‌تواند حاوی پیام باشد، چشم‌ها نیز بیشتر از هر یک از دیگر اجزای چهره ارتباط برقرار می‌کنند (محسنیان‌راد، 1391 ش: 144). در بیان اهمیت رفتارهای چشمی در ارتباطات خانوادگی رسول خدا^(ص) می‌فرماید: «النَّظَرُ فِي ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ عِبَادَةَ النَّظَرُ فِي وَجْهِ الْوَالِدَيْنِ وَ فِي الْمُصْحَفِ وَ فِي الْبَحْرِ» (امام رضا^(ع)، 1406 ق: 90). نگاه کردن به سه چیز عبادت است: نگاه کردن به صورت والدین و قرآن کریم و دریا.

3-2-3. حرکات و ژست‌ها

یکی دیگر از شیوه‌های ارتباطات غیر کلامی حرکات بدن است که از نمونه‌های قرآنی آن «خفض جناح» است.

قرآن کریم در بیان نحوهٔ ارتباط با والدین می‌فرماید: **(وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ)** (اسرا/ 24) «خفص» ضدّ «رفع» است و منظور از فرود آوردن و خواباندن بال، «تواضع» است (قرشی بنایی، 1375 ش، ج 6: 56) و این استعاره‌ای لطیف به‌معنای غایت تواضع است (ابوالفتوح رازی، 1408 ق، ج 12: 211). عرب در توصیف انسانی که در برابر پدر و مادر، نرم‌خو و مهربان است اصطلاح «خافض الجناح» را به‌کار می‌برد. منظور از این آیه، پناه دادن والدین در زیر پر و بال احسان و محبت است و منظور از «ذل» خواری نیست، بلکه نرمی و تواضع است (طبرسی، بی‌تا، ج 14: 120). درحقیقت، انسان باید در معاشرت و گفت‌وگو با پدر و مادر طوری روبه‌رو شود که پدر و مادر تواضع و خضوع او را احساس کنند و بفهمند (طباطبایی، 1374 ش، ج 13: 110) البته برخی از مفسران بر این عقیده‌اند که در این آیه، منظور از جناح، دستان است و مقصود آیه این است که دستان خود را بر والدین بالا نبریم (دست روی آنها بلند نکردن) (سمرقندی، 1416 ق، ج 2: 307).

از دیگر موارد این نوع از ارتباطات غیرکلامی، «بازی کردن با کودکان» است. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «من کان له ولد صبا» (کسی که فرزندی دارد با او کودکی کند). (شیخ حر عاملی، 1409 ق، ج 15: 203)

3-2-4. رفتارهای لمسی

حسّ لامسه نقش کلیدی در ارتباطات دارد و در ارتباطات انسانی پنج حوزهٔ مهم وجود دارد که لامسه نقش حساسی در انتقال مفهوم آن بازی می‌کند. یکی از آنها، «لمس عاطفی» است و منظور از آن، به‌اشتراک گذاشتن عاطفه‌ها از طریق حسّ لامسه است. درحقیقت، رفتارهایی چون بغل کردن، بوسیدن و دست دادن بیانگر و انتقال‌دهندهٔ پیام عشق، صمیمیت، تعهد و امنیت است (محسنیان‌راد، 1391 ش: 148). در روایت است پیامبر اکرم (ص)، حسین (ع) را می‌بوسید. شخصی به نام اقرع بن حابس عرض کرد: من دارای ده فرزند هستم و تاکنون هیچ‌یک را نبوسیده‌ام. رنگ چهرهٔ پیامبر (ص) تغییر کرد و فرمود: اگر خداوند رحمت و مهربانی را از قلب تو ریشه کن کند، با تو چه خواهد کرد؟ هیچ می‌دانی هرکس به کودکان مهربانی نکند و بزرگ‌ترها را عزیز نشمارد، از ما نیست (مجلسی، 1403 ق، ج 43: 283) پیامبر اکرم (ص) دست دخترش را می‌بوسید، حسنین (ع) را بر دوش خود سوار می‌کرد و آنها را بر پای خود می‌نشاند.

3-2-5. رفتارهای آوایی

حجم^۷ صدا یا بلند و آرام صحبت کردن، شاخصی در ارتباطات غیر کلامی است (محسنیان‌راد، 1391ش: 150). اهمیت حجم صدا در ارتباطات انسانی تا آن جاست که صدای بلند نشانگر عدم درک مقام پیامبر اکرم^(ص): ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ﴾ (حجرات/2) و صدای کوتاه نشانگر رعایت تقوی الهی است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِتَتَّقُوا﴾ (حجرات/3) همچنین قرآن کریم در ارتباط با مردم نیز به صدای کوتاه تأکید دارد و می‌فرماید: ﴿وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ﴾ (لقمان/19).

شایان ذکر است که از طریق حجم صدا می‌توان احساسات مختلفی مانند محبت، خشونت، عصبانیت، تحکم و... را انتقال داد. از سوی دیگر، تنظیم صدا از آن جهت اهمیت دارد که صدای بلند موجب آلودگی صوتی می‌شود و سهم بسیار مهمی در سلب آرامش دارد. تنظیم صدا به خصوص در ارتباطات فرزندان با والدین اهمیتی ویژه دارد و امام جعفر صادق^(ع) می‌فرماید: «و لا ترفع صوتک فوق صوتهما» (امام جعفر صادق^(ع)، 1400ق: 71) و صدای خود را در خطاب به آن‌ها بلند نکن. همچنین امام سجاد^(ع) می‌فرماید: «اللَّهُمَّ خَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي» (امام سجاد^(ع)، 1376ش: 161) خدایا صدایم را در برابر آن‌ها کوتاه کن.

3-2-6. استفاده از بو

حسّ بویایی نقش مهمی در ارتباطات غیر کلامی دارد. در حقیقت، دشوارترین مرحله درک ارتباطات غیر کلامی توصیف عملکرد حسّ بویایی در ارتباطات انسانی است. حسّ بویایی با عمل به برخی روش‌های ظریف اما قدرتمند بر چگونگی تعامل ما با دیگران اثر می‌گذارد. استفاده از محصولات خوشبوکننده عملی آگاهانه برای تغییر رایحه بدن است (محسنیان‌راد، 1391ش: 151-152) پیامبر اکرم^(ص) در بیان حقوق مردان خطاب به زنان می‌فرماید: ﴿عَلَيْهَا أَنْ تَطَيَّبَ بِأَطْيَبِ طَيْبِهَا﴾ (کلینی، 1407ق: ج 5: 508). زن باید، با بهترین عطرها، خود را عطر آگین نماید.

به نظر می‌رسد «رایحه و بو» سهم بسیار مهمی در شروع یک ارتباط مؤثر دارد. حتی در بسیاری از موارد، این ارتباط غیر کلامی، تعیین‌کننده آغاز یک ارتباط یا موجب اختلال و حتی جلوگیری از ایجاد ارتباط می‌شود.

3-2-7. استفاده از زمان

یکی دیگر از انواع ارتباطات غیر کلامی نحوه استفاده از زمان در ارتباط با دیگران است و عبارت است از روشی که افراد زمانشان را به دیگران اختصاص می‌دهند یا از صرف آن پرهیز می‌کنند. درحقیقت، هر چقدر افراد وقت بیشتری را برای گذران با دیگری صرف کنند، نمایانگر ارزش بیشتری است که برای او قائل هستند (محسنیان‌راد، 1391ش: 155-156). در قرآن کریم «مصاحبت معروفانه» در ارتباط فرزندان با والدین یکی از مصادیق استفاده از زمان است. اطاعت از پدر و مادر یک قاعده عمومی است و تنها یک استثنا دارد و این است که والدین امر به شرک کنند. در چنین موقعیتی، خداوند می‌فرماید از آنها اطاعت نکنید، اما با آنان همراهی شایسته‌ای داشته باشید ﴿وَإِنْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ (لقمان/15) «صاحب» یعنی رفیق ملازم (قرشی بنایی، 1412، ج 4: 109) و «مصاحبت» درباره کسی به کار می‌رود که همراهی و ملازمت او زیاد باشد (راغب اصفهانی، 1412، ج 2: 375) در مصاحبت هر کدام از دو نفر به دیگری فایده می‌رساند و به همین دلیل فقط در مورد انسان‌ها به کار می‌رود (عسکری، 1400ق: 277) «معروف» هم هر فعلی است که خوبی آن به وسیله عقل یا شرع شناخته شود (راغب اصفهانی، 1412ق: ج 2: 584).

به نظر می‌رسد در مواقعی که اختلاف عقیده وجود دارد، احتمال بی‌احترامی وجود دارد و به همین دلیل، قرآن کریم امر به «مصاحبت معروفانه» با والدین کرده است. البته لزوم ارتباط انسانی شایسته فرزندان با والدین حتی در چنین موقعیتی، نشان از مقام والای والدین دارد. همچنین، به نظر می‌رسد «معاشرت معروفانه» در ارتباط مردان با همسرانشان نیز یکی دیگر از مصادیق استفاده از زمان است. ﴿وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (نساء/19) معاشرت به معنی مصاحبت و مخالطه است «عَاشِرَةٌ مُعَاشِرَةٌ: خالطه و صاحبه» (قرشی بنایی، 1412ق، ج 5: 1) ای صاحبوهن (طریحی، 1375ش، ج 3: 403) یدلُّ علی مداخله و مخالطه (ابن فارس، 1404ق، ج 4: 324) همچنین پیامبر اکرم (ص) در بیان اهمیت اختصاص دادن زمان به همسر می‌فرماید: نشستن مرد نزد همسرش، نزد خداوند از اعتکاف در مسجد من (مسجدالنبی) برتر است (شیخ حر عاملی، 1409ق، ج 14: 76).

3-3. استفاده هم‌زمان از ارتباط کلامی و غیر کلامی در ارتباطات خانوادگی

در برخی از آیات قرآن کریم جلوه‌هایی از ارتباطات انسانی در خانواده ترسیم شده است که مجموعه‌ای از رفتارهای کلامی و غیر کلامی است و به طور مشخص نمی‌توان تفکیکی قائل شد و آن را در یک حوزه خاص ارتباط کلامی یا ارتباط غیر کلامی قرار داد. به همین

دلیل، این آیات ذیل عنوان «استفاده هم‌زمان از ارتباط کلامی و غیر کلامی در ارتباطات خانوادگی» مورد بررسی قرار گرفته است. مهم‌ترین مؤلفه‌های این نوع ارتباط در خانواده عبارت‌اند از:

3-1. احسان

از دیدگاه قرآن کریم جامع‌ترین و بهترین نوع ارتباط فرزندان با والدین، «احسان» است و قرآن کریم این تعبیر جامع را که شامل ارتباطات کلامی و غیر کلامی است، در 5 آیه مورد تأکید قرار داده است (بقره/83؛ نساء/36؛ انعام/151؛ اسراء/23 و احقاف/15) حُسن نقیض قبح (جوهری، بی تا، ج 5: 2099) و هر چیز سرورآور و خوشایند (راغب اصفهانی، 1412ق.: 235) و زیبایی و نیکویی است و احسان به معنی نیکی کردن است (قرشی بنایی، 1412ق.: ج 2: 134) البته، «احسان» مطلق است و هرگونه نیکی (مکارم شیرازی، 1371ش، ج 12: 74) فعلی و قولی (ماوردی، بی تا، ج 3: 238) را دربر می‌گیرد.

قرآن کریم در بیان اهمیت احسان می‌فرماید: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيَّكُمْ إِلَّا تَشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نُرْزِقُكُمْ وَ إِيَّاهُمْ وَ لَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ وَ لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَ صَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (انعام/151) در این آیه به جای تحریم آزار پدر و مادر، که هماهنگ با سایر تحریم‌های این آیه است، موضوع «احسان و نیکی کردن» ذکر شده است؛ یعنی نه تنها ایجاد ناراحتی برای آن‌ها حرام است، بلکه علاوه بر آن، احسان و نیکی در مورد آنان نیز لازم و ضروری است. از سوی دیگر، «احسان» گاهی با «الی» و گاهی با «ب» ذکر می‌شود. در صورتی که با «الی» باشد، مفهوم آن نیکی کردن هرچند به‌طور مستقیم و با واسطه باشد، اما هنگامی که با «ب» ذکر شود، معنی آن نیکی کردن به‌طور مستقیم و بدون واسطه است. بنابراین نیکی به پدر و مادر باید شخصاً و بدون واسطه انجام شود (رضا، 1414ق.: ج 8: 185).

3-2. کشتن فرزندان

الف) کشتن فرزندان (پسر و دختر) به خاطر فقر و تنگدستی
اولین و طبیعی‌ترین حق هر انسانی حق حیات است و اهمیت آن تا آن جاست که خداوند می‌فرماید: ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعاً وَ مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعاً﴾ (مائده/32) از دیدگاه قرآن کریم حتی والدین هم در مقامی نیستند که بتوانند با بهانه‌هایی این حق را از فرزندان خود سلب کنند (وَ لَا تَقْتُلُوا

أَوْلَادِكُمْ خَشِيَّةً إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرُزِقُهُمْ وَ إِيَّاكُمْ إِنَّا قَتَلْتَهُمْ كَانِ خَطِئًا كَبِيرًا (اسرا/31) اعراب هنگامی که دچار قحطی می شدند، فرزندان خود را می کشتند تا ناظر ذلت فقر و گرسنگی آنان نباشند. آن ها دختران خود را به بهانه دفاع از ناموس یا به عنوان این که دختر ننگی است، در خانواده، زنده به گور می کردند، و گاه پسران را برای قربانی بت ها و گاه به خاطر فقر و تنگدستی شدید می کشتند و نه تنها از این جنایت عظیم و بی مانند، نگران نبودند، بلکه به آن افتخار می کردند (مکارم شیرازی، 1375 ش.، ج 1: 292) خداوند می فرماید: منطق شما در فرزندکشی این است که نمی توانید روزی و هزینه زندگی آنان را فراهم نمایید، و این منطقی غلط است، برای این که این شما نیستید که روزی فرزندانتان را فراهم می کنید، بلکه خدای تعالی است که روزی ایشان و خود شما را می دهد (طباطبایی، 1374 ش.، ج 7: 516).

(ب) کشتن فرزندان دختر به خاطر تعصب

یکی از رفتارهای ناشایست اعراب زنده به گور کردن دختران بود. قرآن کریم می فرماید: (وَ إِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ) (تکویر/8 و 9) «موؤده» از ماده «وَأَد» به معنی دختری است که زنده در زیر خاک دفن شده است و این مسئله یکی از دردناک ترین پدیده های عصر جاهلیت عرب است که در قرآن مجید مکرر به آن اشاره شده است. گرچه بعضی معتقدند که این جنایت در همه قبایل عرب عمومیت نداشته، ولی مسلماً مسئله نادری نیز محسوب نمی شده است، در غیر این صورت، قرآن مؤکد و مکرر در مورد آن صحبت نمی کرد. عدم ارزش زن به عنوان یک انسان در جامعه جاهلی، فقر شدید و به اسارت درآمدن دختران در جنگ ها از عوامل مؤثر در این کار بود (مکارم شیرازی، 1371 ش.، ج 26: 176) امام علی (ع) در توصیف زندگی اعراب در عصر جاهلیت در نهج البلاغه، در قالب عبارت «و تقطعون أرحامکم» (نهج البلاغه، 1379 ش.؛ خطبه 26) «شما پیوند خویشاوندی خود را پیوسته قطع می کردید» به هر دو مسئله کشتن فرزندان و کشتن دختران اشاره می کند (مکارم شیرازی، 1379، ج 2: 111).

قتل فرزند نشانگر سقوط و انحطاط ارتباطات انسانی سازنده در خانواده است. قتل مجموعه ای از ارتباطات کلامی از نوع پرخاشگری و غیر کلامی از جمله چهره برافروخته، حجم بلند صدا و ... است.

نتیجه‌گیری

ارتباطات انسانی جایگاه بسیار مهمی در روابط خانوادگی دارد. درحقیقت، یکی از شاخصه‌های خانواده متعالی، تعاملات انسانی سازنده یا ارتباطات مؤثر افراد با یکدیگر است. به‌دلیل نقش زیربنایی خانواده، ارتباط مؤثر، نیازهای عاطفی انسان را تأمین می‌کند و سهم بسیار مهمی در آرامش روانی افراد دارد. ارتباطات انسانی در خانواده به دو صورت کلامی و غیر کلامی انجام می‌شود. مهم‌ترین مؤلفه‌های ارتباط کلامی در قرآن کریم سلام کردن، گفتار کریمانه، شکرگزاری، موعظه، دعا و... است. نکته مهمی که در مبحث «موعظه» وجود دارد، نقش «گفت‌وگو» و برقراری یک ارتباط کلامی سازنده در هدایت و تربیت فرزندان است که به‌نظر می‌رسد بیش‌ازپیش باید مورد توجه والدین قرار گیرد.

مهم‌ترین مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی^۸ در قرآن کریم ابزار چهره‌ای، رفتارهای چشمی، حرکات و ژست‌ها، رفتارهای لمسی، رفتارهای آوایی، استفاده از بو و استفاده از زمان است. شایان ذکر است که از طریق هر کدام از ارتباطات غیرکلامی می‌توان احساسات مختلفی مانند عطوفت، محبت، خشونت، عصبانیت و... را انتقال داد. نکته قابل توجه این‌که به‌نظر می‌رسد انسان‌ها از ارتباطات کلامی و غیرکلامی به‌صورت هم‌زمان و در برخی موارد، غیرارادی و ناخودآگاه استفاده می‌کنند و شاید نتوان به‌طور مشخص یکی را بر دیگری ترجیح داد.

---

8. بخش بسیار مهمی از ارتباطات غیرکلامی در مبحثی به نام زبان بدن یا (Body Language) قابل پیگیری است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- نهج البلاغه. (1379ش.) مترجم: محمد دشتی. قم: مؤسسه انتشارات مشهور.
- آقایی، اصغر. (1382ش.) «مشکلات ارتباطی خانواده و تاثیر آن بر بهداشت روان». ماهنامه پیوند، شماره 285. صص 92_99.
- ابن فارس، أبوالحسین احمد. (1404ق.). معجم مقاییس اللغة. بی جا: بی نا.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (1414ق.). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن عاشور، محمدطاهر. (1420ق.). التحرير و التنوير المعروف به تفسیر ابن عاشور. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (1408ق.). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- عزاززی، شهلا. (1385ش.). جامعه شناسی خانواده. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- امام جعفر صادق (ع). (1400ق.). مصباح الشریعة. بیروت: اعلمی.
- _____ . (1360ش.). مصباح الشریعة. مترجم حسن مصطفوی. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- امام رضا (ع). (1406ش.). صحیفه الإمام الرضا علیه السلام. مشهد: کنگره جهانی امام رضا (ع).
- امام سجاد (ع). (1376ش.). الصحیفه السجادیة. تهران: انتشارات فقیه.
- برکو، ری ام، ولوین آندرو دی و ولوین دارلین آر. (1386ش.). مدیریت ارتباطات. مترجم: سید محمد اعرابی و داود ایزدی. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- بهشتی، احمد. (1377ش.). خانواده در قرآن. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (1422ق.). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

- جوادی آملی، عبدالله. (1378 ش.). *تفسیر تسنیم*. قم: مرکز نشر اسرا.
- جوهری فارابی نیشابوری، ابونصر اسماعیل بن حماد. (بی تا). *الصحاح فی اللغة*. بی جا: مکتبه مشکاة الاسلامیه، دار العلم و الملایین.
- حسین زاده، علی. (1388 ش.). راه کارهای ارتباط مؤثر در میان اعضای خانواده، *نشریه معرفت*. دوره 12. شماره 91، صص 10-18.
- دهخدا، علی اکبر. (1377 ش.). *لغت نامه دهخدا*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین ن محمد. (1412 ق.). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: انتشارات دار العلم.
- رضا، محمد رشید. (1414 ق.). *تفسیر القرآن الحکیم مشهور به تفسیر المنار*. بیروت: دار المعرفة.
- رهنمایی، سید احمد. (1385 ش.). *آشنایی با اصول و فنون مشاوره*، مؤسسه آموزشی - پرورشی امام خمینی (ره).
- زحیلی، وهبه. (1411 ق.). *التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج*. دمشق: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر. (1407 ق.). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار کتاب العربی.
- سالاری فر، محمدرضا. (1390 ش.). *خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی*. تهران: انتشارات سمت. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سگالن، مارتین. (1370 ش.). *جامعه شناسی تاریخی خانواده*. مترجم: حمید البیاسی. تهران: انتشارات مرکز سمرقندی، نصرین محمد. (بی تا). *تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم*. بیروت: دار الفکر.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن. (1409 ق.). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
- شیخ صدوق، محمد بن علی. (1378 ش.). *عیون اخبار الرضا*. تهران: انتشارات جهان.
- _____ (1362 ش.). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (1413 ش.). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمد حسین. (1374 ش.). *تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). *تفسیر مجمع البیان*. تهران: بی نا.

- الطریحی، فخرالدین. (1375ش.). *مجمع البحرین*. بی‌جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طوسی، محمدبن حسن. (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عسکری، ابوهلال. (1400ق.). *الفروق فی اللغة*. بیروت: دار الافاق الجديدة.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (1409ق.). *کتاب العین*. قم: انتشارات هجرت.
- فرهادیان، رضا. (1375ش.). *مروری بر اهمیت ارتباط در محیط خانواده*. نشریه پیوند. شماره 198. صص 38-43.
- فرهنگی، علی اکبر. (1375ش.). *ارتباطات غیرکلامی، هنر استفاده از حرکات و آواها*. یزد: میبد.
- قرشی بنایی، علی اکبر. (1412ق.). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- _____ . (1375ش.). *تفسیر احسن الحدیث*. تهران: بنیاد بعثت.
- قطب، سید (1425ق.). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (1407ق.). *الکافی (ط - الإسلامیة)*. تهران: دار الکتب.
- گوهری، سید اسماعیل. (1373ش.). *ارزش پدر و مادر*. (جلد سوم) تهران: انتشارات نیایش.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). *النکت و العیون تفسیر الماوردی*. بیروت: دار الکتب العلمیة: منشورات محمد علی بیضون.
- مجلسی، محمدباقر. (1403ق.). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محسنیان راد، مهدی. (1369ش.). *ارتباط شناسی ارتباطات انسانی* (میان فردی، گروهی و جمعی). تهران: سروش.
- _____ . (1391ش.). *ارتباطات انسانی*. تهران: انتشارات سمت.
- محققان، زهرا، کریمی، حدیثه و پهلوان‌نژاد، لیلا. (1396ش.). «نقش ارتباط‌های غیرکلامی در تقویت بنیان خانواده از منظر اهل بیت علیهم السلام». *مشکوة*، دوره 36، شماره 4، صص 106-125.
- مصاحب، غلامحسین. (1381ش.). *دایرة المعارف فارسی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (1371ش.). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- _____ . (1379ش.). *پیام امام شریحی بر نهج البلاغه*. ج 2. تهران: دار الکتب.

- _____ . (1375 ش.). پیام/امام شرحی بر نهج البلاغه. ج 1. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ملکوتی خواه، اسماعیل. (1395 ش.). «شاخصه‌های هم‌پوشانی همسران در پرتو آیه 187 بقره». نشریه مطالعات تفسیری. دوره 7. شماره 27. صص 25-44.
- محسنیان‌راد، مهدی. مکتوب، تارنمای شخصی {تاریخ دسترسی: 1398/4/21} آدرس تارنما: chafcity.blogfa.com/post/50.
- نوابی نژاد، شکوه. (1380 ش.). سه گفتار درباره راهنمایی و تربیت فرزندان. تهران: انجمن اولیاء و مربیان.
- Almquist, Elizabeth m., et al. (1978), *sociology: women, men and society*, st. paul: west publishing company.